

## AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜL MƏRHƏLƏLƏRİNƏ BİR BAXIŞ

Azərbaycan çoxmillətli bir dövlətdir. Təbii ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir millətin ana dili mövcuddur. Lakin dövlət dili kimi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan dilindən istifadə olunur. Azərbaycanın dövlət dil siyasəti elə qurulub ki, bütün millətlər ana dilində ailədə, məişətdə istifadə etdiyi halda dövlət dili kimi Azərbaycan dilidir. Azərbaycan bəlkə də dünyada yeganə dövlətdir ki, heç bir vaxt dövlət dilinin istifadəsi ilə bağlı problem yaşamayıb. *“Azərbaycanda multikulturalizmin mühüm göstəricilərindən biri də cəmiyyətdə lingvistik müxtəlifliyin mövcud olması və dövlətin bu müxtəlifliyin qorumasına yönəlmiş ardıcıl siyasətidir. Milli azlıqların və azsaylı xalqların ana dilindən istifadə etmək hüququ ən yüksək səviyyədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 45-ci maddəsində təsbit edilmiş və göstərilmişdir”* [7, s. 279].

Azsaylı xalqların yaşadığı bölgələrdə yerli xalqların öz dilini öyrənməsi üçün hər bir şərait yaranmışdır. İbtidai siniflərdə azsaylı xalqların övladlarına öz ana dilləri tədris olunmaqdadır. Azsaylı xalqların dillərinin və mədəniyyətlərinin qorunması üçün dövlət tərəfindən müəyyən qanunlar təsbit edilir. Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra azsaylı xalqların dillərinin qorunmasına olan qayğı birə beş artmışdır. Ölkədə multikultural yöndə araşdırmaların, konfransların sayı artmışdır. Multikulturalizm Mərkəzinin yaranmasının da bu prosesdə çox böyük rolu olmuşdur.

Bütün azsaylı xalqların dilinə, mədəniyyətinə böyük hörmətlə yanaşan Azərbaycan dövləti dövlət dilinin Azərbaycan dilinin qorunması qayğısına da eyni dərəcədə qalmışdır. Azərbaycan dili Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərin-azərbaycanlıların qədim və ana dilidir.

Azərbaycan türkləri yaşadığımız ərazilərin aborigen sakinləridir. Təbii ki, o zaman Azərbaycan ərazilərində yaşayan türklərin dili də Azərbaycan türkcəsi olacaqdır. Azərbaycan dili ədəbi dil kimi formalaşmış bugünkü səviyyəsinə gəlməsinə qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Azərbaycan dilinin formalaşması və ədəbi dil səviyyəsinə çatması bu ərazilərin ilkin sakinləri olan aborigen türklərin hesabına olmuşdur. Azərbaycan ərazilərindəki aborigen türklərlə yanaşı tez-tez bu ərazilərə istər sülh məramı ilə, istərsə də işğalçılıq niyyəti ilə digər türkdilli tayfalar da gəlmişlər. Professor Qəzənfər Kazımovun çox doğru gəldiyi qənaətə görə, *“XI əsrdə Səlcuq oğuzları Azərbaycana gəlməyə başlayanda artıq Azərbaycan ədəbi dili vardı və onların bu dilin təşəkkülündə elə bir rolu olmamışdır”* [4, s. 10]. Alimin fikirləri olduqca düzgün və qənaətbəxşdir. Ümumxalq Azərbaycan dili səlcuq tayfalarının bu yerlərə gəlməsindən çox-çox əvvəl bizim eramızın 5-ci əsridə artıq formalaşmış yekunlaşmışdır. Dilçilərin yekdil fikrinə görə isə bizim eramızın VI-VII əsrləri şifahi ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişaf dövrü hesab edilə bilər. Nizami Xuduyev isə Azərbaycanda islam dininin qəbulu ilə ədəbi dilin ilk təşəkkül dövrünün 5-ci dönməyə rast gəldiyini söyləyir. Alimin fikrincə, xalqın mənəviyyatında, etnik təfəkküründə, dünyagörüşü normativliyində baş verən dəyişikliklər ədəbi dilə də öz təsirini göstərir [3, s. 70].

Alimlərin VI-VII əsri şifahi dilin, folklor dilinin, şifahi xalq ədəbiyyatında yazılan əsərlərin dilinin təşəkkül dönməsi kimi götürməsi fikri olduqca doğru yanaşmadır. Bunun ən bariz nümunəsi kimi həmin bəhs edilən dönmədə „Kitabi-Dədə Qorqud“ kimi nəhəng bir yazılı abidənin yazılması faktıdır. Abidə islam dininin Azərbaycan ərazilərində yenidən bərqərar olduğu dönmələrə aiddir. Bu yerdə dastandakı surətlər islam dininə tapınırlar. Lakin qadınlar kişilərlə güləşib, at çapırırlar. *“VIII əsrin əvvəllərinə doğru, islam dini Azərbaycanda hakim bir din olur. Azərbaycanda islam dinini yuxarı silk adamları birinci növbədə və tamamilə danışıqsız qəbul etdilər, çünki belə hərəkət etməklə öz imtiyazlı mövqeylərini itirmədilər”* [1, s. 89]. Azərbaycan ərazilərinə gələn ərəblər özləri ilə dillərini və mədəniyyətlərini də gətirdilər. Lakin ərəb dili yerli əhalinin artıq formalaşmış Azərbaycan-türk dilini üstələyə bilmədi.

Z.Bünyadov qeyd edir ki, *“Azərbaycandakı ərəblər, ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra, tədricən ana dili və adətlərini unutmağa başlayıb, yerli türk əhalisinin dilində danışmağa keçdilər, onlarla qaynayıb-qarışaraq, onların həyat tərzini, geyim, yemək, məskən və sairəni qəbul etdilər. Bunların hamısına onların ümumi din olan islam dininin etdiyi kömək az olmadı”* [1, s. 171].

Doğrudur, dastanın üzünün köçürülməsi XV əsrə aiddir. Lakin dastanın dili ilə tanış olduqdan sonra, dastanda baş verən hadisələrin hansı dönməyə aid olduğunu gördükdən sonra və nəhayət oğuzların yaşadığı ərazilərin, toponimlərin, sərhədlərin, qonşu ölkələrin xəritəsi ilə tanış olduqdan sonra abidənin IX-XI əsrlərə aid olduğunun tamamilə doğru olduğunun şahidi oluruq.

Azərbaycan yazılı dilinin təşəkkülündən söhbət getdikdə isə alimlər bu dönmənin XI əsrə aid olduğunu göstərirlər. Qəzənfər Kazımov isə yazılı Azərbaycan dilinin təşəkkül və formalaşması dönməsinə 200 ilə arxaya çəkir. Buna səbəb isə Alban hökmdarı Qriqori Hammamın yazdığı *“Alban dilinin qrammatikası”* adlı əsərdə alban-Azərbaycan dilində dialoqların olmasıdır [5, s. 50]. Bu yazı nümunələri IX əsrə aid olduğundan alim yazılı dilimizin təşəkkül tarixinin IX əsrdən hesablanması tərəfdardır. Onu da qeyd etmək ki, ilk Azərbaycan dilindəki yazılı ədəbiyyat nümunələri İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri, Suli Fəqihinin *“Yusif və Züleyxa”*, İsanın *“Mehri və Vəfa”* məsnəviləri, müəllifi olmayan *“Dastani-Əhmədi Hərami”* kimi mükəmməl əsərlər ədəbi dilin ilkin nümunələri sayıla bilməz. Onları ədəbi dilin inkişaf mərhələsində olan bir dilin nümunələri kimi qəbul etmək doğru olardı. Bu qədər mükəmməl sənət əsərləri birdən-birə meydana çıxa bilməzdir. Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələləri haqqında

<sup>32</sup> AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı. kh.elmira88@gmail.com

N.Xuduyevin də bölgüsü maraqlıdır. Alimin fikrincə, ümumxalq Azərbaycan dili aboregen türklərlə buraya köç edən türkdilli xalqların konsolidasiyası nəticəsində III-VII əsrlərdə formalaşmışdır. N.Xuduyev bu dönmənin özünü də iki mərhələyə bölmüşdür:

- III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər;
- VII-VIII əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədər.

Nizami Xuduyevin araşdırmalarına görə IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü tam sona çatmışdır [3, s. 88].

Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülünü biz yalnız Azərbaycan ərazilərindəki etnoqlinqvistik hadisələrlə sərhədləyə bilmərik. Dilimizin təşəkkülünün ilk mərhələsi ucsuz-bucaqsız bir coğrafiyanı əhatə edən ümumtürk coğrafiyası və bu coğrafiyada gedən proseslərlə bağlıdır. Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Qəzənfər Kazımov, Tofiq Hacıyev kimi alimlər məhz bunları nəzərə alaraq dilin ilkin təşəkkül tarixini əlimizdə faktik yazı nüsxəsi olmadan V-IX əsrlərə aid edirlər. Bu da danılmaz faktıdır ki, Azərbaycan ümumxalq danışq dili təşəkkül mərhələsində özünəməxsus xüsusiyyətləri olsa da, ümumi türk dillərindən o qədər də fərqlənməmişdir. V yüzillikdən sonra Azərbaycan ərazilərinə gələn türkdilli tayfalar təbii ki, özləri ilə yeni dil təzahürləri gətirmişlər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu ərazilərə gələn türkdilli tayfaların özləri ilə gətirdikləri dəyişən dialekt materialları yeni Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışlar. Beləliklə ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması və Azərbaycan türk xalqının formalaşması ən gec VII-VIII əsrlərdə artıq tamamilə yekunlaşmışdır. Ümumxalq Azərbaycan dili yalnız bu ərazilərdə yaşayan türkdilli tayfaların yox, bu ərazilərdə yaşayan, zamanla bu ərazilərdə gəlib yerləşən digər etnosların da ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələləri haqqında Tofiq Hacıyevin tədqiqat və araşdırmaları bu sahədəki ən mükəmməllərindən sayıla bilər. Alim çox doğru olaraq Azərbaycan dilinin təşəkkül dövrlərini iki böyük qrupa ayırır:

1. Yazıyaqədərki dönmə
2. Yazılı dönmə [2, s. 79].

Tofiq Hacıyev yazıyaqədərki dönmə folklor nümunələrini və Göy türk yazılı abidələrinin dilini də aid edir. Alim yazır: „*Eyni zamanda folklor nümunələrinin dili, bir çox xalq ifadə-deyimlərinin, onomastik vahidlərin fonetikasi, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiizmlərin tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazılı dilimizin faktlarında görünən və müasir dildə yaşayan qədim səs uyğunluqlarının əsasında həmin dövrün xalq dili və ədəbi dili haqqında məlumatlı ola bilərik. Əlbəttə, həmin dövrü keçən əsrə aid tədqiqatların Azərbaycan dilində müəyyən etdiyi oğuz-qıpçaq dil faktları ilə sərgilənən dil mənzərəsi ilə təsəvvür etmək olmaz*” [2, s. 83]. Əlbəttə ki, faktiki yazı nümunələrinin olmaması heç də yazıyaqədərki ümumxalq dilinin olmaması deyildir. Ən azından xalq arasında dolaşan, hətta bu günə də gəlib çıxan folklor materiallarının, onomastik vahidlərin varlığı bizə yazıyaqədərki dönmədə ümumxalq ədəbi dilin varlığından xəbər verir. T.Hacıyev hətta yazıyaqədərki dönmənin lüğətinin qavranmasının mümkün olduğunu söyləyir. Alimin fikrincə, bütün birhecalı feillər erkən yazıyaqədərki dönmədə işlənmişdir. Məsələn, *gəl, get, gir, çx, uy (u)* feilləri yazıyaqədərki dönmədə istifadə olunmuşdur. Bu feillərlə bərabər insanın bədən üzvlərini bildirən isimlər: *əl/qol, göz, ağız, baş saç, ayaq(adaq-azaq)...*; qohumluq bildirən sözlər: *ata, ana, dədə, nənə, oğul, qardaş/qarındaş...*; təqvim: *gün/kün, dün/tün (gecə), ay, il(yıl), qış, yaz, güz (payız)...*; təbiət hadisələri: *qar, yağmur, su, çay/ırmaq, yel...*; rəng bildirən sözlər: *ağ, qara (nqu), al, qızıl (qırmızı), gög, boz...*; sayların əksəriyyəti: *bir, ik(k)i, üç, beş, min, tümən (on min və minlərlə)* kimi leksik vahidlər çox böyük ehtimalla yazıyaqədərki dövrün şifahi lüksik qatına daxil olmuşdur.

Akademik Tofiq Hacıyev yazılı dövrü bu şəkildə bölmüşdür:

1. VII-XII əsrlər – Dədə Qorqud kitabından Həsənoğluya qədər;
2. XIII-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi.

İkinci mərhələ özü də iki hissəyə bölünür:

- a) XIII-XIV əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu;
- b) XV-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Füzuli yekunu – milli ədəbi dilin müəyyənəlməsi;

3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər [2, s. 90]. Bu mərhələ özü də iki hissəyə bölünür. XVII-XVIII əsrlər – xəlqiləşmə, realizm mərhələsi sayıla bilər. XIX-XX əsrlər isə – üslubların yenidən təşkil dönməsi sayıla bilər.

Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələlərindən bəhs edərkən “Azərbaycan dili” anlayışından da bəhs etmək mümtəqdır. A.Qəribli bildirir ki, “Azərbaycan dili anlayışının təşəkkülünün ilk mərhələsi “Azərbaycan+türk dili” modelinin (və onun təzahür formalarının) meydana çıxması ilə xarakterizə olunur” [6, s. 58]. Bu cümlələrin müəllifi A.Qəriblinin fikrincə, burada iki amilə ciddi yanaşmaq lazımdır. Bu amillərdən birincisi türklərin etnosunun diferensiyası olduğu halda, digər ikinci amil XVIII əsrdən etibarən türklərin yaşadığı ərazilərdə Rusiyanın siyasi-inzibati nəzarətinin get-gedə güclənməsi prosesidir. A.Qəriblinin bu fikirləri ilə biz tam razıyıq. Bizim də fikrimizcə, Azərbaycan dili adının işlənmə prosesi Azərbaycanın Rusiya ərazilərinə qatılmasından sonra intensivləşdi. Lakin onu da demək lazımdır ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dilimizin adı ən çox “tatar dili” adlanırdı. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi Azərbaycan ərazisində işləyən Azərbaycan –türk dilinin digər qohum türk dillərindən fərqləndirmək ehtiyacından irəli gəlir. Cümhuriyyət dönməsində dilimizin adı türk dili kimi qəbul olundu. Azərbaycan ərazilərində Sovet dövlət quruluşu qurulduqdan sonra cümhuriyyətdə olduğu kimi yenə dilimizin adı türk dili kimi

göstərildi. Lakin 1936-cı ildə Konstitusiyada Azərbaycan dili kimi qeydə alındı. Müasir mərhələdə “Azərbaycan dili” anlayışının Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan dili” linqvonimi ilə verilməsi nə rəsmi, nə ictimai, nə də elmi sferalarda heç bir mübahisə doğurmur. “Azərbaycan dili” dövlətin (və xalqın) dilinin adı olaraq ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəti şəkildə təsbit edilmişdir” [6, s. 133].

Tədqiqat zamanı şahidi olduq ki, türkdilli xalqlarda dil adları əsasən tayfa, xalq adlarından etnonimlərdən əmələ gəlmişdir. Məsələn, özbək dili, tatar dili, türkmən dili, çuvaş dili, quçuq dili, qazax dili, qırğız dili, yakut dili və s. Lakin bu hal heç də qanun şəkildə qəbullanmır. Türk dilləri ailəsinə daxil olan bəzi dillərin adları etnonimlərdən yox, toponimlərdən, oykonimlərdən yaranmışdır. Buraya əsasən bu dil adlarını aid etmək mümkündür: Axısqa türklərinin dili, Azərbaycan dili və s. Doğrudur, toponimlərin adı ilə yaranan dil adları statistik göstəricilərinə görə etnonimlərdən yaranan dil adlarından xeyli azdır. Lakin az olmasına baxmayaraq bu faktı ki, istər türk dilləri qrupunda, istərsə də digər dil ailələrində toponimlərin, oykonimlərin adları ilə yaranan dil adlarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dili linqvomonimi də buna bir nümunədir.

Beləliklə, istər Azərbaycan dilinin müxtəlif mərhələlərinin formalaşması və Azərbaycan dili anlayışı mövzuları müxtəlif alimlər tərəfindən bir çox alimlərin tədqiqat mövzusu olmasına baxmayaraq yenə bu mövzuya qayıtmağa, bu mövzu ətrafında araşdırma aparmağa ehtiyac duyulur. Biz də bir məqalə həcmində dilimizin ümumxalq dil kimi formalaşma mərhələlərinə bir daha nəzər keçirərək, dilimizin formalaşma mərhələlərində rol oynayan etnosların, tayfaların rolundan bəhs etdik.

### İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qəribova J. Azərbaycan Respublikasının dil siyasətində multikulturalizm. /Azərbaycan multikulturalizmi. – Bakı: Elm və təhsil, 2017.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə/ – Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 475 s.
3. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2023
4. Xuduyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti, 1991, –144 s.
5. Kazimov Q. IX əsrin anadilli alban abidəsi və onun dili haqqında / Türkologiya № 1, 2024, s. 41-50
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. – Bakı: Elm, 2012
7. Qəribli A. Azərbaycan dili anlayışının tarixi / – Bakı: Elm və təhsil, 2027

**Açar sözlər:** təşəkkül, dil, mərhələ, azərbaycançılıq, xalq, ərazi.

**Ключевые слова:** формирование, язык, этап, азербайджанство, народ, территория.

**Key words:** formation, language, stage, azerbaijanism, people, territory.

### Xülasə

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun, oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxil bir dildir. Türklərin məskunlaşdığı coğrafiyanın mühüm və önəmli bir hissəsi məhz Azərbaycan ərazisi və bu ərazidə yaşayan, daha dəqiq desək, tarixin ilk yaranışından burada məskunlaşan türklərin dili Azərbaycan dilidir. İlk orta əsrlərdən dilimizin adı Azərbaycan dili adlanmağa başlamışdır.

Ədəbi dilin ilk təşəkkülü Azərbaycanda islam dininin qəbulu ilə eyni dövrə düşür. Belə ki, mənəviyyatda, etnik təfəkkürdə, dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklərin təsiri ədəbi dildən də yan keçmir. Azərbaycanın istila olunmasının nəticəsində buraya köçürülən ərəb tayfaları Ərəbistanın bir-biri ilə düşmənçilik edən müxtəlif ərazilərindən idi. Bu səbəbdən onların arasındakı ixtilaflar alovlandı və bu proses Azərbaycandakı etnik-ictimai iqlimə də təsir göstərdi.

Məqalədə Azərbaycan dili anlayışının formalaşma mərhələlərinə nəzər yetiriləcək. Məqalənin hazırlanmasında müxtəlif alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

### Обзор этапов формирования Азербайджанского языка

#### Резюме

Азербайджанский язык – язык, входящий в огузскую группу, огузско-сельджукскую подгруппу тюркской языковой семьи. Важной частью географии проживания тюрков является территория Азербайджана и языком тюрков, проживающих на этой территории, точнее поселившихся здесь с начала истории, является азербайджанский язык.

Первое формирование литературного языка совпадает с принятием ислама в Азербайджане. Таким образом, влияние изменений в духовной сфере, этническом мышлении и мировоззрении не обходят и литературный язык. В результате вторжения в Азербайджан переселенные сюда арабские племена были из разных областей Аравии, враждебно настроенных друг к другу. По этой причине между ними обострились разногласия, и этот процесс отразился и на этносоциальном климате в Азербайджане.

В статье будут рассмотрены этапы формирования понятия азербайджанского языка. При подготовке статьи использованы труды различных ученых.

### An overview of the formation stages of the Azerbaijani language

#### Summary

The Azerbaijani language is a language included in the Oghuz group, Oghuz-Seljuk subgroup of the Turkic language family. An important part of the geography inhabited by the Turks is the territory of Azerbaijan and the language of the Turks living in this territory, more precisely, settled here from the very beginning of history is the Azer-

baijani language. From the first middle ages, the name of our language began to be called the Azerbaijani language.

The first formation of the literary language falls in the same period as the adoption of Islam in Azerbaijan. Thus, the impact of the changes in spirituality, ethnic thinking, worldview does not bypass the literary language. As a result of the invasion of Azerbaijan, the Arab tribes who were transferred here were from different areas of Arabia that were hostile to each other. For this reason, the differences between them flared up and this process also affected the ethnic-social climate in Azerbaijan.

The article will consider the stages of the formation of the concept of the Azerbaijani language. The works of various scientists were used in the preparation of the article.

**RƏYÇİ: dos. S.Abbasova**